

Bánki Éva

„A meghalni nem tudó bűn”

Hard-boiled-hagyomány a magyar irodalomban

„A detektívregény-szerzők egy csoportja (éppen a realistább, hard-boiled típusú krimik képviselői) gyakran tettek szert gyakorlati tapasztalatokra is. Vidocq, a modern francia, és Pinkerton, a modern amerikai bűnüldözés megalapítója emlékirataik révén is befolyásolták a krimi irodalom fejlődését...”

A külföldi és magyar detektívregény-irodalom fejlődéséről, azon belül a „tollforgató detektívekről” L. Varga Bálint monográfiáját (Magándetektívek, Agave Könyvek, Budapest, 2005).

Kosztolányi egyik novellája, mely „a művelt, de rossz útra tévelyedett fordítónak titokzatos üzelméről” rántja le a leplet, a bűnügyi regény státusát is különlegesnek láttatja.

Gallus, „a rossz útra tévelyedett” novellabeli fordító kleptomániája miatt kipotott a magyar irodalmi életből, és már megbélyegzett embernek számít. Egy „sötét, decemberi reggelen” megjelenik az elbeszélő, Esti Kornél lakásában, és térdre hullva kéri, hogy segítsen neki valamilyen irodalmi munkát szerezni. Esti Kornél segít is: „...fölkérem hát egy derék, emberséges kiadót, beajánlottam, s a kiadó másnap meg is bízta egy angol detektívregény lefordításával. Afféle szemét volt ez, mellyel mi áttaljuk bepiszkítani a kezünket. Nem olvassuk el. Legföljebb lefordítjuk, de akkor kesztyűt húzunk. Címe – még ma is emlékszem: – *Viciszláv gróf titokzatos kastélya.*”¹

Gallus ténykedése azonban botrányba fullad: a kiadó nem hajlandó a fordítást megjelentetni. A narrátor is szembesül azzal, hogy „megtévelyedett író társunk a fordítás során az angol eredetiből jogtalanul és illetéktelenül 1 579 251 font sterlinget tulajdonított el, 177 aranygyűrűt, 947 gyöngy nyakéket, 181 zsebórát, 309 fülbevalót, 435 bőrdönt, nem említve a birtokokat, erdőket és legelőket, hercegi és bárói kastélyokat, s más apróbb-cseprőbb tárgyakat...” Gallus csökkenti vagy zsebre teszi az eredeti mű érték tárgyait: a kastély ablakait, csillárjait vagy Eleonóra grófnő gyémántjait, miközben néhányat azért tessék-lássék módon otthagya a szövegben.

A Kosztolányi-novella nemcsak a fordítói hűség² és az irodalmi referencialitás problémájára mutat rá, hanem a krimi („lefordítjuk, de akkor kesztyűt

¹ Kosztolányi Dezső, *Esti Kornél: Tizenegyedik fejezet, melyben Gallusnak a művelt, de rossz útra tévelyedett fordítónak titokzatos üzelméről rántja le a leplet*, in: *Kosztolányi Dezső novellái II.*, Révai, Budapest, 1943, 234.

² A rablás, tolvajlás a fordítandó szöveget sokszor „zsákmánynak” tekintő nyugatos költők műfordítás-metaforája is. (L.: Polgár Anikó, *Catullus noster. Catullus-olvasatok a XX. századi magyar költészetben*, Kalligram, Pozsony, 2003)

húzzunk”) korabeli megítélésére is. Egy elfajzott műfaj tolmácsolására csak egy bűnöző, egy irodalmi élet perifériájára szorult író vállalkozhat. Ám közben épp a bűnügyi regény játékszabályai, sajátos hermeneutikai kódja (egy bűncselekmény fokozatos leleplezése) teszi lehetővé, hogy a novellában a valóság és az irodalmi mű közötti viszony lelepleződjék. A fordítás ellenőrzése a bűncselekmény leleplezése is – ez az első, a hagyományos krimi kiforgatásán alapuló detektívtörténet a magyar irodalomban. A tettes/fordító neve,³ a novella utolsó két, Gallusra vonatkozó mondata („Átadtam sorsának. Azóta nem hallottam felőle.”) megerősíti, hogy az úgynevezett valóság is szövegszerűen komponált, a körülmények, a cselekmény és a család Gallus egyaránt az író-elbeszélő „kezeben vannak”.

A *Vicisláv gróf titokzatos kastélya*, a kelet-közép-európai krimi mindeközben kézen-közön eltűnik. Miután a lopásra fény derül, a „derék, emberséges kiadó” lemond a mű megjelentetéséről. De milyen kelet-közép-európai krimiről is beszélünk? Gallusnak – tudjuk – angolból kellett fordítania. Ám a címben szereplő hangsúlyozottan szláv tulajdonnév (akárcsak a Gallus név) megint csak leleplező. Bár a fordító a kristálycsillárok mellett fontokat is zsákmányol, nem kétséges, hogy Vicisláv gróf kastélya valahol Kelet-Közép-Európában rejtőzik. A kérdés kérdés marad: ha a fordító, a család Gallus annyi mindent „elvelt” az eredetiből – mi az, amit „hozzáadott”?

Ebben a tanulmányban – a megidézett Kosztolányi-novella ellenére is – elsősorban a bűnügyi regénynek azt a realista vonulatát keressük, ahol a gyilkos és a detektív közötti játszma realista módon ábrázolt társadalmi térben zajlik, és csak érintőlegesen foglalkozunk a detektív-témát másféleképp feldolgozó elbeszélésekkel. Hiszen az irodalomkritika által számon tartott magyar krimik többsége (Darvasi László, Lengyel Péter, Tandori Dezső, Németh Gábor, Szilasi László, Lázár Ervin, András Sándor bűnügyi regényei) inkább a klasszikus krimiket átkódoló, az Esti Kornél-novellához hasonló, önmaguk szövegszerűségét hangsúlyozó detektívtörténetek, és távol állnak a valamilyen redukált realizmust megvalósító, sőt néha dokumentarista hitelű hard-boiled krimiktől. Ez igaz a Philip Marlowe vagy Sherlock Holmes kalandjait „folytató” történetekre is. A bűncselekmény színhelye – mint Alaszka András Sándor regényében – másodlagos a rejtvény generálta intellektuális kérdésekhez képest. Jellemző, hogy az első, kemény krimiként is olvasható, nagy magyar regény, Tar Sándor *Szürke galambja* nem a magyar posztmodern anti-detektívregények, hanem a móríci realizmus és – ez mit sem von le az értékéből – a szocialista bűnügyi ponyva hagyományaiból építkezik.

A kemény krimi kései magyarországi megjelenését számos okkal magyarázhatjuk. A magyar irodalmi recepció mintha nemcsak sablonosnak, hanem felületesnek és egyben gyerekesnek is tartaná a populáris cselekménysémákat

³ A Gallus név nem magyaros. Gallusnak neveztek viszont egy Cicero-korabeli római jogtudóst, Gaius Aquilius Gallust (i. e. 116–44), aki kidolgozta az actio de dolónak, a „megtévesztéssel okozott károsítás keresetének” a fogalmát. De Polgár Anikó szóbeli közlése szerint létezett egy (talán) fontosabb Gallus is. Az i. e. 69–26 között élt költőnek és műfordítónak, Cornélius Gallusnak a családneve is igen figyelemreméltó: Cornelius, vagyis Kornél.

variáló vagy azokat kiforgató, hangsúlyozottan cselekményes elbeszéléseket. Talán nem véletlen, hogy a *János vitéz*t és a *Lúdas Matyit* sokáig az általános iskola alsóbb osztályaiba száműzték – noha ezek még csak nem is regények, és a nyelvezetük is nehezen befogadhatóvá teszi őket. Ez is közrejátszhat abban, hogy XX. századi *komoly* magyar írók – a XX. századi *komoly* cseh írókkal ellentétben – miért kerülhették sokáig az olyan „sablonos” narratívákat, mint a hagyományos detektívregények.

A detektívregény-szerzők egy csoportja (éppen a realistább, hard-boiled típusú krimik képviselői) gyakran tettek szert gyakorlati tapasztalatokra is.⁴ Vidocq, a modern francia, és Pinkerton, a modern amerikai bűnüldözés megalapítója emlékirataik révén is befolyásolták a krimi irodalom fejlődését, a kemény krimi egyik megteremtője, Dashiell Hammett maga is Pinkerton-ügynök volt. Ám az ilyen indíttatás mégsem kizárólagos: Chandler klasszikus műveltségű lírai költőből lett a hard-boiled klasszikusa. Magyarországon viszont a kemény krimi szinte kizárólag a Gallusok, az „eltévelyedettek” – ÁVH-tisztek és nyugalmazott rendőrfelügyelők – műfaja. És még az első irodalmi igényű hard-boiled elbeszélést jegyző író, a műszerész végzettségű Tar Sándor sem lehetett volna Esti Kornél asztaltársaságának tipikus képviselője.

Magyarországon a bűnügyi regény és kiváltképp a kemény krimi térnyerését talán más, irodalmon kívüli okok is nehezíthették. Az individualista etikának nincs a protestáns északi országokhoz hasonló hagyománya, a „szerveknek” pedig a Scotland Yardhoz mérhető erkölcsi tekintélye. A hivatásos magyar bűnüldözést nem egy jó útra tért bűnöző (Vidocq) vagy egy republikánus magánember (Pinkerton) szervezte meg, hanem a Habsburg-államapparátus. Emellett a rendőrséget nyíltan vagy titokban mindig is bevetették a másként gondolkodók megfigyelésére. Még az első világháború előtti évtizedekben, a magyar társadalomfejlődés legvirágzóbb korszakában is kétes volt a bűnügyi hatóságok tekintélye.⁵

Az elitekkel kapcsolatos – Magyarországon szokásos – differenciálatlan gyanakvás sem kedvez a kemény krimiknek. Magyar viszonyok között nehéz is egy annyira jó lordot elképzelni, akiknek a „becsületéért” derék fickók (mondjuk, Sherlock Holmes vagy Philip Marlowe) kockáztatnák a kisujjukat is. Nem véletlen, hogy a *Pendragon-legendá* szerzője, Szerb Antal a jó főurat és annak hűséges rajongóját Angliába telepíti. A magyar közgondolkodás ma is inkább a szegények barátját, a hős betyárt szereti, és nem a hős detektívet.

Pedig a társadalmi individualizmus hagyománya Magyarországon sem hiányzik, hanem inkább tragikusan szétzilálódott. Az 1848-as polgárosodással két nagy társadalmi osztály, a birtokos parasztság és a zsidó kispolgárság előtt is megnyíltak az individuális távlatok. Szerzés, birtoklásvágy, társadalmi nyugtalanság, a felszámolódo családi-vallási-nemzetségi kötelékek mellett addig elérhetetlennek hitt lehetőségek – igazi kis milleniumi Kelet-Kalifornia a Kárpát-medencében. Létezhetett volna-e ennél kedvezőbb háttér egy hard-boiled krimihez?

⁴ A külföldi és magyar detektívregény-irodalom fejlődéséről, azon belül a „tollforgató detektívekről” L. Varga Bálint monográfiáját (*Magándetektívek*, Agave Könyvek, Budapest, 2005).

⁵ A XIX. század végén élt kortársak jellemzőnek tartották, hogy a magyarországi lánykereskedelmet Budapest rendőrfőkapitánya, Thaisz Elek „tartotta kézben”.

A magyar társadalomfejlődés később más irányt vett, de azért mégiscsak e két réteg ábrázolásából nőtt ki egy esetleges (eljövendő) hard-boiled krimiben felhasználható hagyományok. A krimiszűzsé elemeit számos írásában (*Barbárok, Forró mezők*) variáló Móricz Zsigmondból ugyan nem lett a kelet-közép-európai *noir* nagymestere, de megteremtett egy pompás minimalista (naturalista?) stílust, amely a maga elliptikusságával, drámai sűrítéseivel, kihagyásaival emlékeztet a kemény krimik nyelvezetére. Ahogyan az általa és később Tar Sándor által is mesterien alkalmazott szabad függő beszéd (style indirect libre) sem áll távol a hard-boiled klasszikusoktól.⁶

A két világháború közt divatos légiós regények szerzőjét, Rejtő Jenőt egész életében ponyvaíróknak tartották, csak később lett alternatív irodalmi körök kedvence, mára az irodalmi kánon része. Ám az abszurd nyelvi humornál akadnak abszurdabb dolgok is Rejtő életművében. *Álvárosok, álvilágok, álexpedíciók, álsikerek*: három hős legionárius hatalmas erőfeszítéssel hozzájárul egy „legionáriusparadicsom” leleplezéséhez, szétveréséhez és megsemmisítéséhez, aztán dagadó kebelrel átveszik a köztársasági elnöktől a kitüntetésüket (*A három testőr Afrikában*). Már megint a történelem! – hiszen furcsán fanyar emlékezete ez a Monarchia szétverésének... Rejtő eredeti módon az angolszász kalandregények cselekményelemeihez politikai jelentést is rendel.⁷

Rejtő működése egybeesett a két világháború között magyar szerzők által írt, angol álneveken megjelentetett detektívtörténetekkel. Chicagói gengszterek, bostoni ír szeszcsempészek, angol kastélyok a kötelező kísértetekkel... könyvekről írt könyvek, igazi *l'art pour l'art* irodalom ez. De a kor ponyvaszerzői közül csak Rejtő volt képes arra, hogy az angol kalandregénysémákat nyelvileg, ideológiailag is kelet-európaira „fordítsa”. (A cím alapján talán ilyen, sajátosan „angol-kelet-európai” krimi lehetett az Esti Kornél-novellában szereplő *Vicisláv gróf titokzatos kastélya* is.)

A két világháború között Magyarországon játszódó igazi hard-boiled elbeszélés tulajdonképpen 2008-ban született meg. Kondor Vilmos *Budapest noirja* kétszeresen is „történelmi krimi”: a harmincas évek második felében játszódik, és a gyilkosság – a magyar krimik többségéhez hasonlóan – a magyar történelem választójtaiban gyökerezik. A regény nyitánya, a Gömbös-temetés és maga a bűntett (kikeresztelkedett polgári család halálra ítéli egy rabbi fiába szerelmes lányát) is ezt erősíti. Kondor megteremt egy sajátosan nyugatias nézőpontot az Amerikában is megfordult pesti újságíró, Gordon alakjával – ezt a „kettős nézőpontot” Szerb Antal is alkalmazza a *Pendragon legendában*.

Az 1945 utáni, úgynevezett „szocialista krimi” másképp veti fel, hogy melyek egy közismert narratíva „meghonosításának” a feltételei? A jó detektív

⁶ Talán a szabad függő beszédnek is tulajdonítható, hogy a kemény krimik hősei a klasszikus detektívekkel (Holmes, Poirot) ellentétben miért inkább beleérezzéssel, és nem a tényekből adódó következtetések rendszerezésével oldják meg a rejtélyeket.

⁷ A szándékos illúziókéltés („a patyomkin a bűnös!” I. *Elátkozott part*), az egyéni vagy közösségi önáltatás (pl. család fogságába került, részvénytársasággá „alakult” néger törzsek) nemcsak politikai értelemben tematizálják a Rejtő-történeteket. Csülököt, *A három testőr* elbeszélőjét így vigasztalja Hopkins a regény végén: „Ne törődj vele. Azért megy a leány Senki Alfonzhoz, mert így akarja leplezni, hogy téged szeret.”

tényleg ideológiamentes? Egy nyugati nyomozó lehet dekadens (mint Sherlock Holmes), lehet érzelgős balek (mint Philip Marlowe), de sohasem indulhat ki bevallott ideológiai premisszákból. Hiszen a rend szerkezete, maga a rendszer, az ehhez kapcsolódó politikai intézmények sokkal magától értetődőbbek egy nyugati detektív szemében – így ezekben a narratívákban a nyomozás nem igényel látványosan hangoztatott ideológiai érveket.

A szocialista irodalmakban viszont más a helyzet. A gyilkos és a detektív közötti párharc individualista jellegét meg kellett változtatni a szocialista emberkép determinisztikusabb jellegének megfelelően. Ez akár a metafizikus kérdésekre is érzékenyebbé tehetné volna a krimiszerzőket – ám nem így történt. De azért a szocialista krimi nem *okvetlenül* olyan együgyű, szájbarágós, hazug, mint a magyar szocialista sztárírók, Berkesi András, Mág Bertalan *oeuvre*-je.⁸

Némely „csehszlovák” bűnügyi regény – majdnem olyan mértékben, mint az amerikai hard-boiled krimik – olvasható társadalmi regényként is. Míg a Sherlock Holmes-történetekben ott *lappang* az angol-gyarmati ellentét (Conan Doyle-nál, tudjuk, sokszor a gyarmatokról „fertőzés módjára” behurcolt rejtély lesz a titok megoldása), addig a cseh Antonín Winter történeteit *nyíltan* tematizálja, sőt egyenesen traumatizálja a nemzetiségi, főként a cseh–német ellentét (pl.: *Tizenhármastipp*). Itt nem a méregkeverő nagynénikkel teli angol kastélyok, hanem egy félelmetesebb építmény, Kafka *Kastélya* vet árnyékot.

Ezek a regények fanyar iróniájukkal, borongós szomorúságukkal, idegesen szöszmötölő detektívjeikkel, tempósabb cselekményvezetésükkel mintha egy cseppet sem hasonlítanak a hard-boiled krimik feszesebb, elliptikusabb szerkesztésére. Pedig ugyanazt az amerikai krimikből ismerős „redukált realizmust” valósítják meg.

A magyarországi kemény krimi fénykora a bűnügyi regények átpolitizálásának idejére, a szocializmus évtizedeire esett. A tetteseket elfogni és megírni – a szocialista Magyarországon is egy hivatásos „szakember”, Mág Bertalan rendőrnnyomozó igyekezett a két régi nagy, nyugati detektív, Vidocq és Pinkerton nagy fegyvertényét, a társadalom és a fiktív/irodalmi tér *együttes* meghódítását megismételni.

A gyakorlatias/katonai nimbusz és az irodalmi dicsfény párosítására („kard és penna”) a régi magyar irodalomban is találunk példát. Az „Adriai tengernek Syrenája”, Zrínyi Miklós egy személyben volt kora nagy hadvezére és a legnagyobb magyar barokk költő. Mág viszont elképesztő méretű olvasótábora ellenére hihetetlenül primitív, rossz író. Népszerűségét hagyomány és újítás merész keverékének köszönhetette: egyfelől ő volt a bűnügyi regény átpolitizálásának egyik kezdeményezője (a magyar irodalom talán legmerészebb történelemhamisítója), másrészt irodalmi példát adott arra, miként folytathatók hagyományos szerepek a szocializmusban.

A kelet-európai krimik nagy többségében a tabu, a titok nem a szexualitás, hanem – a nemzeti történelem. A bűncselekmény felderítését többnyire nem a

⁸ A magyar bűnügyi regények (többnyire inkább regény-kísérletek) kelet-közép-európai kontextusáról: Benyovszky Krisztián, *A jelek szerint. A detektívtörténet és kelet-közép-európai emlékményei*, Kalligram, Pozsony, 2003.

bűnözők agyafúrtsága, hanem a közelmúlt történelmébe való beágyazottsága teszi rejtélyessé. Az emberek mindennapjaiba beleivódott, soha nem „likvidálható” történelmi múlt, ez a „meghalni nem tudó bűn”⁹ mérgezi Mág regényeiben a szocializmus felé haladó magyar társadalmat.

Korai műveiben sváb nagygazdák gyilkolnak magyar parasztcsemetéket (a földosztás időszakában járunk), arisztokraták lopóznak a szocialista Magyarországra, hogy munkásszarmazású szűz lányok meggyilkolásával döntsék meg a szocialista államrendet. Ellenforradalmárok papokat öldösnek, hogy ezt is a kommunisták nyakába varrhassák,¹⁰ emigránsok a szolnoki Tisza-híd felrobbantására készülnek,¹¹ a nyugati határszélen gyilkos bandák szerveződnek, hogy a disszidálni vágyókat kirabolják és elpusztítsák. Mág „irodalmi” alteregója, Magos őrnagy a nyomozások során mindenkit kikérdez 1956-ról. A tanúk megerősítik, amit a hivatalos propaganda is sulykolt: az „ellenforradalmárok” részegen „huligánkodva” a dolgozó nép vagyonára – és a szűz lányaira – törtek (ez amolyan Mág Bertalan-féle kiegészítés).

A közelmúlt történelme – vagyis a szándék annak átértelmezésére – mozgatja ezeket a politikai meséket, hasonlóan egy másik „hivatásos”, a *sötétség* és *fény* történelmi küzdelmét kémregényekben feldolgozó hajdani ÁVH-tiszt és bestselleríró, Berkesi András műveihez. A *Kopjások* című regényben a magyar emigráció vezetője, Rajnay Ákos emlékiratban számol be a rendszer és a magyar nép elleni gyűlöletéről. Ez nem igazi bűnügyi regény, hiszen le sem kell leplezni senkit: a Gonosz az, aki tükröt tart saját maga elé.

A nyomozó Mágnaál is egyfajta modern démonűző. Magos őrnagy rámutat a deklasszált elemekre, népmesei vádakkal illeti őket, és a végén rájuk bizonyítja bűnösségüket. A jó és rossz transzcendens harca, a haladók és reakció-sok mitikus küzdelme, ezek a gyakran balladákba illő történések (melyekben számos vérvédelem is felbukkan!) akár érdekes is lehetne Mág száraz, pedáns, tényszerű, öregemberes stílusában – de csak lehetne! Mág elbeszéléseiben ez a kontraszt sem tudatos.

Kik számítanak Mágnaál „deklasszálnak”? Természetesen a régi uralkodó osztály tagjai, emellett a német nemzetiségűek, az erdélyi származással „hivalkodók”, bárki, akinek külföldön élő (emigráns vagy határon túli magyar¹²) ro-

⁹ Tar Sándor kifejezése. A *Szürke galamb* nyomozója, Molnár mielőtt megpillantaná a gyilkos arcát, a múlt szellemalakjai között érzi magát: „...az volt az érzése, hogy ezen a baljós helyen már csak denevérek, zombik hiányoznak, halottaikból feltámadó, nyugtalan szellemárnyak, a meghalni nem tudó bűn.” (Tar Sándor, *Szürke galamb*, Magvető, Budapest, II. kiadás, 1996, 287.)

¹⁰ Ezt – a hitelesség kedvéért – egy létező történelmi személy, Münnich Ferenc fejt ki (Mág Bertalan, *Gyilkosság a parókián*, in: Uő.: *Banditák Budán*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1980).

¹¹ Mert a „honi reakció külföldi támogatással mindenre képes, ami a belső rend és a közbiztonság romlását előidézhethet...” (Mág Bertalan, *A százéves medalion*, in: Uő.: *A játszma véget ér*, Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1981, 18.)

¹² A határon túli magyarok mindig gyanúsok, lásd az Ibusz-úton részt vevő csehszlovák „álturistákrol” és a nálunk álnéven bujkáló szlovákiai „álpártizánokról” szóló mesét (A *turista halála*, in: Uő.: *Az áruló golyóstoll*, Minerva, Budapest, 1975).

kona van, és azok a fiatalok, akik „elégedetlenkednek” vagy csak „huligánkodnak”. Ám egészen különös a Mág-krimik értékrendje! Pap nincs az „elkövetők” között, sőt Mág a vallásosakkal is csinján bánik. A kárhozat és pokol egyfajta immanens valóság a hivatalosan ateista Magos őrnagy szemében is. „Jobban tenné, ha a poklot hívná segítségül!” – Magos őrnagy gyakran így utasítja a Jóistenre esküdöző vádlottakat.

A transzcendencia babonás tisztelete, a szexuális prűdéria, a városi életformáktól való viszolygás, a mindig érzelmesnek tételezett szülő-gyermek kapcsolat, a kulákgyűlölet, a predestinációba vetett naiv hit („tudja azt, maga, hogy a bőréből senki nem bújhat ki?”) falusi gyerekkort, református szegényparaszti hátteret valószínűsít. Mindenesetre szegényparaszti sorból felemelkedett káderekek tízezrei azonosulhattak Magos-Mág őrnagy szentenciáival, habitusával – és ha azzal igen, akkor történelemszemléletével is. A Mág-krimik népszerűsége csak ilyen szociokulturális okokkal magyarázható, hiszen fénykoruk egybeesett a szintén nyomozócsoportot bemutató krimiíró, Ed McBain megjelenésével.

Összehasonlíthatatlanul árnyaltabbak, izgalmasabbak és még „realistábbak” is az amerikai író elbeszélései! McBain a 87. körzet szinte valamennyi detektívjét egyéníti. Magos őrnagy csoportjában viszont nincs helye ilyen egyéniesedésnek. Bordás megbízható, Németh szereti a káposztás cvekedlit, Szőke a nőket – ezt se konkrétan, csak tudjuk, hogy szereti „jó bőrnek” titulálni a női tanúkat. Ezek mögött a papírfigurák mögött feltűnik két igazi nő is. Marika, a titkárnő „szalad és hozza a kávé”, közben „csügg a nyomozás eredményein”. Ha más női feladat adódik, akkor felbukkan „Teri nyomozónő” is.

Magos őrnagy helyben hagy, dicsér és jutalmaz – ám mindig csak módjával: a legnagyobb elismerés, ha „fiúknak” nevezi a detektívjeit. Kényesebb információinak egy része nem is a saját nyomozócsoportjától származik. Magos őrnagy néha „átugrik” Kenyeres elvtárshoz, az elhárítás tisztjéhez. „Nem iszunk meg valamit?”, kérdezi Kenyeres Magostól, és ceremoniálisan fel-felhajtanak egy pohárával. A Magos vezette nyomozócsoport mögött egy hajdani nagygazda életmintamodellje rejlik: az őrnagy jó gazdája, kicsit szófukar atyai barátja béreseinek, fiainak, menyeeinek, azaz a csoportjába tartozó detektíveknek, de felengedni, poharazni, egyenrangúként parolázni csak egy másik *nagygazda*, a hírszerző főtiszt társaságában mer.

A Mág-elbeszélések (vagy inkább esetleírások) egy nyomozócsoportot mutatnak be, de mivel mindig a „gazda” áll a középpontban, inkább tekinthetők silány Maigret-adaptációknak, mint a McBain-krimik magyar változatának. Noha Maigret többnyire intuitív módszerekkel nyomoz, míg Magos „tudományosan”, azért valami halvány kíséret Mág-nál is látszik, hogy „Mme Magost” viszonyítási ponttá avassa. De ez nem sikerülhet. Mme Maigret a maga módján mindig jelen van, emellett a patriarchális meghittség ellenpontja is a Maigret által feltárt al- vagy másvilágoknak. Egy ilyen nő Watson megteremtése viszont meghaladná Mág írói képességeit.

Az amatőr krimikirály, Mág csak a detektív alakjában tud sajátosan magyar típust teremteni. Látszólag „sültrealista” regényeket ír, de nála Buda pontosan olyan, mint Pest, a Rózsadomb, mint Csepel, Sopron, mint Debrecen. A szűz lányokat gyilkoló arisztokrata ugyanúgy beszél, mint az Egyesült Izzó művezetője. A származásra vonatkozó adatok (kulák, dzsenti, sváb) anélkül „lógnak” a

szövegekben, hogy bármilyen milióábrázoláshoz illeszkednének. Magos őrnagy Magyarországa amolyan szemantikai pusztaságnak hat. Ezzel a realizmushiánnyal függ össze talán, hogy a Mág-történetek (bár mindegyik igazi hard-boiled elbeszélésnek indul) mennyire unalmasak. Az egyforma városok, egyforma kerületek sivatagában mintha ugyanaz a kasszafúró, ugyanaz a darabolós gyilkos járna körbe-körbe.

A szocializmus nyíltan csak egyetlen másságot, felfogás- és életforma-különbséget ismert el: a parasztságét (munkás-paraszt szövetség). Felderítetlen rejtélyek, igazi titkok Mágnál is csak a falvakban vannak. A *nászéjszaka titkában* a kulákcsalád (anya, apa, szegény rokon lánygyermek, két fivér) a lakodalom éjjelén elteszik láb alól a lány vőlegényét, hogy a lány és az egyik fivér vérfertőző viszonyára ne derülhessen fény. De a holttestet soha nem találják meg. Itt az elmaradott *milió* magyarázza, hogy a racionalista okoskodás meghátrálni kénytelen.

Mág legjobb írásában, *A gyilkosság húsvéthétfőn*ben egy „derék, idős házaspárral” a hozzájuk locsolkodni érkező, süteményekkel agyontraktált kisunokájuk végez. Balta, hatalmas mézszárlás. És hogy miért? Az öregek a kérdéseikkel („hogyan megy az iskola?”) a kisunoka agyára mennek. A fiú egy iskolatáskájában rejtetegetett filléres bűnügyi regény útmutatásai alapján próbálja eltüntetni a nyomokat. Az elbeszélés megkomponáltságát a húsvét-feltámadás ellenpontozása (a nagymamán *keresztbe* fektetett balta) és a szöveg motivikus hálója (sár, nyom, cipősarok) is erősíti.

A realizmus fura paradoxona – és egyben bizonyosság Mág szépirodalommal szembeni ellenállóképességére is –, hogy a kihagyásosan felépített, viszonylag jobban megkomponált „esetek” egytől egyig a megtörtént bűncselekményeket bemutató kötetéből valók.¹³

Meghökkenőnek tűnhet az egyetlen világszínvonalú magyar hard-boiled regény alkotóját, Tar Sándort Mág őrnagy „művészetével” összehasonlítani. Meghökkenő, ám egyetlen mű értékét sem csorbítja, ha szerzője az elbeszélésbe „alantas” hagyományokat emel be.

De vajon ezek a popkultúrával való érintkezési pontok is nehezítették a *Szürke galamb* kritikai fogadtatását? Tart a *Szürke galamb* előtt szociografikus hitelű novellistaként tartották számon, de ez a móríci örökségből táplálkozó, de a populáris irodalomból is merítő, a társadalomábrázolást metafizikus elemekkel kombináló regény nem aratott osztatlan sikert.¹⁴ Esetleg a rendszerváltás sajátos interpretációja miatt? Vagy a krimilogika (látszólagos) megbicsaklása okán? Netalán a mű befogadásának nehézségei magát a Tar-dilemmát is szemléltetik? (Tar „határhelyzete” nemcsak a magyar realista hagyomány értelmezésével, hanem a „magyar krimi” hiányával is összefügg.)

A *Szürke galamb* a „dolgozók világát” egy sajátos időintervallumban, a rendszerváltás után, egy titokzatos járvány apropóján mutatja be. A regénybeli Szűcs István énektanár negyven éve (!) vezeti az iskolai énekkart, és most na-

¹³ Mág Bertalan, *Nyomon a Mág-csoport. Megtörtént bűncselekmények*, Albatrosz könyvek, Budapest, 1969.

¹⁴ Lásd: „Irodalmi kvartett”. Tar Sándor *Szürke galamb* című regényéről beszélget Angyalosi Gergely, Bán Zoltán András, Beck András, Radnóti Sándor, In: *Beszélő*, 1996/4., 88–94.

pokig egyetlen dalt próbál a pianínóján: „Méhraj duruzsol fák között, fű alól, / fürjek dala szól tó partján, / sok száz búzakalász érik, hajlik, / táncol ragyogó fény karján... (...) ...és itt az következik, jó föld a hazánk, szép dús a mezeje, épül gyá-ááár stb., de ez már nem megy.”¹⁵ Az „idők változását” szemlélteti a piszkos négyoszög Borbán ezredes irodája falán is: „Az ezredes irodája az első emeleten volt, a valamikori állambiztonsági főnök helyén, az asztal mögötti falon Felix Dzerdzinszkij színezett portréja függött aranyozott keretben, ma csak egy piszkos négyoszög sötét foltja jelezte az idők változását.”¹⁶

A *Szürke galamb* minden korábbi magyar krimiből ismert tabut felszámol. Tar regénybeli városában élnek hajléktalanok, romák, homoszexuálisok, vannak korrupt, szadista, idegbeteg, sőt gyerekkorukban verseket író rendőrök (hol vagyunk már Németh százados káposztás cvekedlijétől?), vannak szülők, akik gyűlölik a gyerekeiket, és gyerekek, akik gyűlölik a szüleiket. A „rendszer” omlott szét, és a helyén a titkosszolgálatok, alvilági bűnszövetkezetek maradtak: megbetegedett galambok és magyar börtönök mélyén kikísérletezett méregpárlatok.

A „dolgozók” közül (noha Tar szinte mindenkit a foglalkozásával jelöl) sokan már nem is dolgoznak. A rendszerváltás: tétlenség, bűn, szorongás, tanácstalanság, halál – és, igen, éhség. Hihetetlen, mennyit falnak ebben a „bűnregényben”! Az elbeszélés Adélka születésnapjára lakmározásával kezdődik. A kislánynak, a járvány első áldozatának a torkán akad a rántott hús, aztán a születésnap tortája. Az egyik főhős, Néger örökké éhes. Mikor beviszik az elmeosztályra, Szűcs énektanár is fal: húst rág a közös hűtőből.

Tar is a Mág-krimikből ismerős „esetleírásokkal” indítja a regényt: Adélka, a kislány, Lajos, a szobafestő, Kocsis, a mentős, Goda Albert műszaki csoportvezető... A „dolgozókkal” szemben válogatás nélkül elkövetett, úgynevezett „rendszerellenes” bűncselekmények Málnánál is szó szerint életellenesek: többnyire gyerekek és szűz lányok az áldozatai. Tar metafizikus gonosztevői, a „galambos ember” és Csizsár, a Nyúlszájú viszont nem körmönfont emigráns, hanem titokzatosabb, mert átlagosabb – de ezt is csak sejtjük, hiszen az őrnagyról lényegében nem tudjuk meg, hogy tulajdonképpen kicsoda. De az emberek/dolgozókat, vagyis a *galambokat* nem a *héják* mérgezik, hanem saját titkos vágyaik. A „galambos ember” tulajdonképpen a közösség ítéletét hajtja végre: azokkal végez, akik terhére vannak a hozzátartozóiknak.

Galamb – szentlélek, nőiesség, szelídség és persze békevágy. Érdekes, hogy a nőfigurákhoz és a passzív nőiséghez milyen súlyos előítéletek tapadnak! Az érett nők többnyire szörnyetegek (Goda műszaki tanácsos, Szűcs énektanár felesége), a kislányok pedig áldozatok. Ilyen a járvány első betege, a születésnapját ünneplő „csúnya Adélka” és a galambos ember első áldozata, saját megmérgezett, amúgy szintén rút kislánya. A szabadulás viszont, miként Molnár hadnagy megjegyzi, igazi „fiúk napja”, hiszen két kisfiút, Néger és Kisherceget mentenek ki a fogságból. A férfi hősök melletti női „kiegészítők” és a mű végén a kötelező „egymásra találások” szintén a regény a popkultúrával kevésbé szerencsésen érintkező vonulatát erősítik.

¹⁵ Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 16.

¹⁶ Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 40.

De nemcsak a regény love storys, patriarchális vonulata illeszkedik egy meglehetősen tradicionális, a „szocialista krimik” által is képviselt popkultúrához. Nemcsak Tar regényétől, hanem paradox módon a Mág-féle krimitől sem idegen a metafizikai gondolkodásmód. Korai műveiben Mág a bűnt olyannyira elválaszthatatlannak tekinti a származástól, az egyes bűncselekményfajtákat pedig a politikai rendszerektől, hogy a bűnöket valamiféle rendszerellenes összeesküvés részének láttatja. A történelemmel kapcsolatos paranoiája Mágot érzékennyé tette volna a sors vagy végzet rehabilitására, vagy egyáltalán a metafizikus elbeszélésekre – de erről szó sincs: Mág nem igazi író.

A *Szürke galamb* Borbán ezredese viszont kifejti Csiszárnak: „Tudja, a bűn világában minden csupa jelkép, metafora.”¹⁷ Ez a felismerés itt a nyomozás mikéntjét is meghatározza. A „nyomozók” (köztük amatőrök is) nem logikus következtetésekkel operálva jutnak el a felismerésig, hanem különféle utakon-módokon megtanulják a „bűn nyelvét”. A felismerés ahhoz hasonlít, mint mikor valaki, aki idegen nyelvet tanul, egy váratlan pillanatban, sőt maga számára is váratlanul – a szókincs bármely részét elsajátítva – képes lesz hirtelen megszólalni.¹⁸

A bűn nyelve egyféle bibliai nyelv, *ellen-nyelv*, azaz a bibliai történet rút – vagy, ha tetszik, szépséges – kiforgatása. Ezek az ironikus utalások a *Szürke galamb*ban olykor alkalmi ötletekként hatnak (Lázár úr, a maffiózó, a jézusos versike a fogdában, az Apostoloknak hívott rendőrségi osztág), de összességükben mégis meghatározzák az elbeszélést. A megmentett fiúgyermek, a kiömlő vér szimbolikája, a galamb és egyáltalán a saját gyermekét a szenvedéstől méreggel „megváltani” akaró „galambos ember” (a név önmagában is Jézus-paródia) a Tar más műveiben is jelen lévő motívumhálóra emlékeztetnek.¹⁹

De a leghátborzongatóbbak nem ezek a bibliai szimbolikára épülő jelene-tek. A gyalázkodó telefonhívásokat követő epizódban Sólyom Ferenc zászlós és egy fiatal rendőr egy Róka nevű bérgyilkosra vadásznak egy éjszakai bérházban. A két rendőr megállapodik, hogy kikapcsolják a villanyt, és a fiatal rendőr majd „Fe” suttogással figyelmezteti az idősebbet. Sólyom csúszik-mászik az emeleteken, a lépcsőház sötét ugyan, de valaki szórakozik a lifttel, a lakók meg tévét néznek (krimi megy természetesen). Közben mindvégig „suttogás szállt a sötétségben, Feri vagy inkább csak Fe...”²⁰ Sólyom zászlós már sikoltani tudna a félelemtől, de amíg a leszúrt fiatal rendőrt meg nem találja, nem jön rá, hogy Róka kergeti őt, és nem ő Rókát.²¹

¹⁷ Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 43.

¹⁸ Szűcs énektanár expressis verbis a nyelvtanuláshoz hasonlítja a bűncselekmények megfejtését. (Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 169.)

¹⁹ Szilágyi Márton, *De profundis... Tar Sándor novelláiról*, in: Holmi, 1994/I., Uó: *A Sátán fogságában. Tar Sándor novelláinak biblikus közege*, in: ESÓ, 2005/IV., 16–20.

²⁰ Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 89.

²¹ Benyovszky Krisztián is ezt tartja a regény legsikerültebb fejezetének. Ugyancsak ő veti fel a filmes inspirációk számbavételének szükségességét. (Uó: *Egyenruhás madárjósok. Tar Sándor Szürke galamb című regényéről*, in: Kalligram, 2003/II., 93–104.)

Ezt a cselekményhez lazán kapcsolódó epizódot, ezt az egyszerű kis „ki kit kerget” játékot (amihez hasonlót annyi akciófilmben láthattunk) nem mérgező kotyvalékok, nem bonyolultan végiggondolt kémsztorik és történelmi szimbólumok teszik hátrorzongatóvá, hanem a társadalmi környezet keltette szorongás. Az elbeszélés minden ízét átjáró bizonytalanságot itt is a névadás különössége érzékelteti. Feri nem Feri, hanem „Fe”. Sok „galambos ember” van (a galambtenyésztők például), és van *egy* „galambos ember”, aki a járványt elindítja, de neki nem tudjuk a pontos nevét.²² A Nyúlszájú nem nyúlszájú, hiszen maszkot visel. Malvin őrmester nem Malvin, hanem Sági Éva. Csizsár nem császár és nem is király, Néger, a roma kisfiú nem néger, Molnár főhadnagy csak hadnagy, hiszen visszaminősítették (viszont az elbeszélő többször is [fő] hadnagynak nevezi), Líbia, a rendőrségi titkárnő eredetileg Lídia, Lázár, a maffiózó pedig nemcsak a Lázár, hanem a Mocsok, Sárga, Penge, sőt a Rác, Rács, Rácsai nevekre is hallgat. Senki nem az, akinek mondja magát vagy aminek mások mondják. Mintha a rendszerváltás a szavak lázadása lenne, és a dolgok kibújhatnának (ki is bújnak) az őket megillető nevek alól.

Pedig a *név* megtalálása a tettes néven nevezése is lenne. Mikor Molnár (fő) hadnagy a később gyilkosnak bizonyuló egykori titkosszolgát, Csizsár őrnagyot figyeli, „valami bizonytalan érzés fogta el, amit akár félelemnek is nevezhetett volna, de szerinte még nem jött el az ideje annak, hogy mindent a nevének nevezzen”.²³ Molnár a nyomozás során a szorongástól szenved, amelyről tudja, „olyan laza és áttetsző az egész, hogy attól ordítani lehetne, viszont azt is tudta, ez csak addig tart, míg a gyanú *arcot ölt, neve lesz és beszélni kezd*”²⁴ (kiemelések tőlem – B. É.).

A gyilkosok – akik inkább végrehajtók csak, és egyáltalán nem felelősek *minden* regénybeli gaztettért –, akárcsak Málnál, itt is a múltból lépnek elő. A „meghalni nem tudó bűn” a történelem, hiszen maga a múlt misztifikálódik az álarcos/álneves gyilkosokban. Csizsár a régi (szocialista) titkosszolgálatokból itt maradt szörnyeteg, egy „lefedett múltú, átigazolt, elrejtett aktivista”²⁵, míg a másféleképpen művelt, a mindig a maga igazsága szerint eljáró „galambos ember” – a naplófeljegyzései szerint²⁶ – egy archaikus világhoz, a szocializmusnál is régebbi múlthoz kapcsolódik. Ő, toronyházbeli lakásából pásztázva a várost, egyfajta ódivatú mindenhatónak képzei magát – téves elbizakodottsággal.

Sem a metafizikus krimikre utaló elemek, sem a hagyományos hard-boiled elbeszélésekre utaló jegyek nem képesek ezt a rendszerváltás után játszó

²² „... a legfelső hat emelet egy öregúr tiszte volt, valami Vámos vagy Vámosi bácsi, pontosan a nevét sem tudták...” (Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 119.)

²³ Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 173.

²⁴ Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 263.

²⁵ Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 259.

²⁶ A „galambos” rusztikus, ódon zamatú bejegyzéseit Malvin őrmester olvasatában ismerjük meg. Néhány ezek közül stílárís remeklés, Tar az archaizálásnak is mestere. A „galambos” így ír az első áldozatról: „csúf, kövér leány, aki kelletős anyjának, de egész családjának nemcsak díszére nincsen, hanem egyenesen bosszantására van.” (Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 246.)

társadalmi regényt teljesen meghatározni. A *Szürke galamb* nem „teljesen” hard-boiled elbeszélés, hiszen a gyilkosok és a titkosszolgálatok játszmáinak egy része mindvégig homályban marad, a „bűn világához” tartozó, többnyire bibliai ihletésű metaforák pedig nem képeznek koherens egészet. A két detektívregény-típus mintha csak egy szociografikus ihletésű társadalmi regény köntöse lenne.

De ez csak látszat. A magyar irodalmi kritika által számon tartott bűnügyi regények többsége valamiféle műfajötvet, de ez paradox módon mégsem állítható a *tényleg* többféle műfajt is ötvöző *Szürke galamb*ról. Tar regényére nem igaz, hogy olvasható társadalmi regényként is, kemény krimiként vagy akár metafizikus krimiként is, hiszen nála a dokumentarista igényű társadalom-ábrázolás elemei szerveződnek a misztikus thrillerhez hasonló módon. A misztikus thriller és a társadalmi regény Tarnál *ugyanaz*.

A krimikben a „nagy detektíveknek” adatik meg, hogy megfejtsék a rejtélyeket – a klasszikus krimikben dedukció, a hard-boiled elbeszélésekben „ráhangolódás” segítségével. A *Szürke galamb*ban többen is a megfejtés birtokában vannak – de persze nem biztos, hogy ez a megfejtés ugyanaz. Az egyetlen „civil” megfejtő (aki se nem rendőr, se nem bűnöző, és nem is üldözött vagy áldozat) Szűcs István énektanár. A dalbéli *jó föld a hazánk* passzust kimondani nem tudó, a múlt folytathatatlanságát személyes életútjával²⁷ is példázó Szűcs anélkül kerül kórházba, hogy elkapná a „galambos” terjesztette vérzéses betegségeket. Őt a felismeréshez nem rendőrségi-alvilági információk vezetik (személyesen a bűnügy egyetlen szereplőjét sem ismeri) – de a megfejtése azért ugyanarra az eseménysorra és helyre vonatkozik: „Ő most világosan látta, hogy odakint az emberek másként viselkednek, mert történt valami, ami elszabadította addig elfojtott érzelmeiket, vágyaikat, szenvedélyüknek, gyűlöletüknek hirtelen gátja szakadt és tárgya lett. Ha még néhány percig kitartóan hagyja magát gondolkodni, talán mindent megfejt, amin most egy sereg ember töpreng a városban, roppant összefüggésekre jöhetett volna rá, csakhogy nem érdekelte, mivel benne is átlényegült valami...”²⁸

Létezik hát a bűncselekmények konkrét bűnügyektől eltávolodó megfejtése, sőt referenciája is. Hogy mi lehetett *pontosan* Szűcs énektanár megfejtése (amelyhez egyfajta révületben jutott), és hogy mik lehettek azok a „roppant összefüggések”, azt persze pontosan nem tudjuk, ám ez a megfejtés – annak alapján, amit Szűcsről tudunk – csakis valamilyen politikai vagy társadalmi olvasat lehet. Ezek szerint a „negyven év” is elég, hogy megértsük, mi folyik a városban. Szűcs énektanár az eseményeket, ha akarná, sem tudná szabályos krimiként „olvasni”, mégis az ő szemszögéből villantja fel az elbeszélő a teljes megfejtés elvi lehetőségét.

A Tar-regényben amúgy épp a legmindennapibb „esetek” (egy elhagyott úton felbukkanó éjszakai csavargók, egy bűnöző elfogása egy kihalt lépcsőházban, egy részeges boncmester „ténykedése”, az a rettenetes gyűlölet házasságok, szülők és gyerekek között) összességükben sokkal félelmetesebbek,

²⁷ A felesége azért gyűlöli, mert nem született gyerekek.

²⁸ Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 169.

mint a hírszerzők, profi gyilkosok és méregkeverők.²⁹ Ennek csak részben oka az „esetek” halmozásából és a szabad, függő beszéd mesteri alkalmazásából eredő, az elbeszélést belengő morbid ironia,³⁰ bár én úgy vélem, ez a bravúros tempóváltások nélkül nem is érvényesülhetne.

A regény hátborzongató hatása a szabályos krimielemelek „elrontásából” adódik. A *Szürke galamb* tényleg felszámol minden célelvűséget, és a nyomozás nem is állít helyre semmilyen rendet.³¹ Emellett nem is minden rejtély lepleződik le, a kiderítetlen gyilkosságok mellett azt sem tudjuk meg – legalábbis a detektívregények logikája alapján –, hogy miért olyan gonosz ebben a városban mindenki. Mivel létezik *valamilyen*, a krimikhez hasonló megfejtés a regényben (méregpárlatok, titkosszolgálatok, „galambos ember” etc.), ezért még abszurdabbak a mindennapi esetek.

Metafizikus elemek lépten-nyomon felbukkannak, és – ha már „galamb” – ide-oda szálldogálnak a szövegben, de nehéz volna pusztán ezek segítségével interpretálni a regényt. A regényben tükrözött társadalmi (familiáris, politikai) viszonyok *összességükben* annyira kriminálisak, hogy ezek rendőrért kiáltanak – a rendőrség ki is száll, a legjobb nyomozó ki is deríti a rejtélyt, de persze nem az összeset. Az összeshez Maigret/Mág/Molnár (fő)hadnagy is kevés lenne.

De a megfejtés, ha viszonylagos is, ettől még érvényes. A társadalmi regény nem megszünteti, hanem magába olvasztja a bűnügyi regényt.

²⁹ Így gondolja ezt a járványt nyomon követő OST-WEST rádió bemondója is: „Kirúgja az anyja alól a létrát. Nász közben ollóval agyonszurkálja a férjét. Kidobja a feleségét az erkélyről. Egy nő elbambul, és kocsival belehajt a villamosba. Egy csapat gyalogos piros jelzésnél átgázol a forgalmon. Kötőtűvel átszúrja a kisfia agyát. Alvilági nagymenők rejtélyes halála. Ennek leharapják a mellét. Amarra rázárják a fagyasztót. Mennyi-mennyi hír!...” (Tar Sándor, *Szürke galamb*, i. m. 229.)

³⁰ Benyovszky Krisztián, *Egyenruhás madárjósok. Tar Sándor Szürke galamb című regényéről*, i. m. 93–104.

³¹ Dömötör Edit, *Nyomozás és olvashatóság. Tar Sándor: Szürke galamb*, in: *Alföld*, 2007/II., 70–84.